

Й.Я. Даньків, к.е.н., проф.

В.Й. Даньків, к.е.н., доц.

О.С. Молнар, к.е.н., доц.

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

М.Я. Остап'юк, к.е.н., проф.

Тернопільська філія ПВНЗ «Європейський університет»

ЕКОНОМІКА ДРЕВНЬОІСТОРИЧНОГО ПЕРІОДУ ТА КИЇВСЬКОЇ РУСИ (ЕКОНОМІКО-ПОДАТКОВИЙ ТА ОБЛІКОВО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТИ)

Розглядаються перші види і форми становлення виробництва на території України, його чинники, зародження обліково-правової культури. Розглядаються форми виробництва, які з'явилися у цей період, виникнення приватної власності, розвиток індивідуальних виробництв, що в цілому призвело до зачатків державної організації суспільства, економічних відносин уже в VII–VIII ст. Економічні передумови сприяли виникненню такої держави як Київська Русь, і прийняттю нею відповідних державних заходів економічного регулювання: права, обліку, оподаткування торгівлі, митних відносин тощо.

Ключові слова: економіка, облік, право, оподаткування, митні відносини, держава, форми виробництва, чинники, приватна власність, економічні передумови, економічне регулювання, землеробство, скотарство, ремесла, торгівля.

Постановка проблеми. Першу згадку про характер господарювання наших предків знаходимо у відомого грецького історика Геродота, який народився між 490–480 роками до н. е. У своїй знаменитій книзі «Скіфія» він описує, що в долинах річок «скіфи-орачі сіють збіжжя не собі на поживу, а на продаж». Цінність Геродотового свідчення полягає в тому, що на його основі можна дати загальну характеристику чинникам виробництва, самому виробництву і виробничим відносинам, що склалися на той час. Скіфи-землероби жили осідло, вирощували пшеницю, ячмінь, просо, часник, цибулю тощо. Скіфи-кочівники займалися скотарством.

Скіфи добували також сіль, солили рибу. Важливим заняттям було ремесло, про рівень розвитку якого свідчать знахідки у розкопаних царських курганах. Скіфські ремісники володіли технологією виплавки міді та заліза, виготовляли зброю, військову анімацію. У

скіфських курганів знайдено численні ювелірні вироби надзвичайно складної роботи.

Слід зазначити, що починаючи з VII ст. до н. е., водночас зі скіфською експансією в Північному Причорномор'ї відбувається також грецька колонізація. На узбережжі Чорного моря греки створили ряд торгових факторій, які поступово перетворилися на міста-держави на зразок грецьких.

Між скіфськими племенами та грецькими містами-колоніями була добре розвинута торгівля. Скіфи вивозили хліб, солону рибу, полотно, мед, віск, хутро, а ввозили різні вина, золото, срібло, дорогі тканини та інші вироби. Таким чином, основними засобами виробництва були земля, знаряддя первинної обробки продуктів землеробства, тваринництва, знаряддя рибальства та знаряддя різних ремесел.

Формування робочої сили здійснювалося шляхом передачі досвіду господарювання з покоління в покоління, праця була важкою і малопродуктивною. Вже на той час добре розвинуте виробництво продуктів, особливо землеробства, створювало їх надлишок. Відбувався обмін надлишками продукції, тобто розвивалися торговельні відносини.

Отже, дві з половиною тисячі років тому предки українців мали налагоджене виробництво та ремесел і розвивали торгівлю з грецькими колоніями та іншими народами. З'явилися перші паростки і закладалися підвалини через форми виробництва, появу приватної власності, розвиток індивідуальних виробництв та інші економічні передумови до створення держави, яка, в свою чергу, повинна була через заходи економічного регулювання зміцнюватися і розвиватися.

Викладення основного матеріалу. Землеробство і торгівля зерном поряд із тваринництвом, розвиток ремесел стає і до нині символом української економіки українського національного способу життя. На основі історичних пошуків вважається, що землеробство вперше виникло в Україні, у межигір'ї Бугу та Дністра у V–IV ст. до н. е., на основі обштинної форми господарювання. Характеризуючи цю форму господарювання з використанням нинішніх економічних понять, можна зауважити, що це був тип колективного (кооперативного) виробництва на основі колективної (кооперативної) форми власності.

Розподіл праці у землеробстві, розвиток процесів в обміні продуктами землеробства вплинули на поширення виробництва продуктів скотарства і включення їх у торговельні відносини. Виникають обштинні форми виробництва продуктів скотарства,

примітивного виплавляння заліза, обробки деревини, гончарства тощо. Все це чітко прослідковується на трипільській цивілізації. У трипільців широкого розвитку набуло гончарство, кераміка. Відомий вчений-археолог, наш земляк, Анатолій Кифишин, доводить, що в надрах трипільської культури, майже п'ять тисячоліть тому, при певному рівні цивілізації, розвинутих ремеслах, господарстві існував чітко відпрацьований системний облік майна. Звичайно все це тільки гіпотеза, але гіпотеза аргументована, яку сьогодні опрацьовують вчені.

Перші відомості про поселення предків українських племен датуються періодом так званої Черняхівської культури. Вчені-історики відносять її до IV–VII ст. н. е. Поля поховань дають можливість зробити висновок про значні торгові зносини, грошовий обіг, а відповідно, і облік, у носіїв цієї культури. У могилах полів, за підрахунками А. Монгайта, до 1955 р. знайдено близько 800 римських монет. Про це ж свідчать і численні фібули «провінційно-римського» типу [4. С. 116].

Слов'яни під назвою венедрів відомі від старогрецьких та римських письменників. Готський історик Йордан писав, що «анти найхоробріші між венедами, живуть над луком Чорного моря, від Дністра до Дніпра», хоча за іншими відомостями можна стверджувати, що держава антів об'єднувала значно більшу територію [2, С. 312]. Анти, як вважає більшість істориків, були носіями Черняхівської культури. Незважаючи на те, що з археологічного погляду пам'ятки антів ще малодосліджені, збереглося чимало відомостей про громадську та політичну їх організацію. Антські речі, знайдені у басейні р. Рось, свідчать про існування там певного рівня облікової культури, а наявність царської влади — про певні паростки правової політики. В обігу з'явилися іранські (сасанідські) монети.

Праця давніх слов'ян сприяла інтенсивному розвитку общинних форм виробництва. Вони збільшували кількість видів землеробсько-скотарського натурального виробництва, будували укріплені городища, розвивали та вдосконалювали засоби виробництва, поглиблювали розподіл праці та розширювали обмін продуктами свого виробництва.

Пожвавлення виробництва продуктів землеробства і скотарства, мисливства і рибальства та їх обміну впливали на зростання торговельних центрів, городищ на виникнення нового побуту і нових потреб. Розвиток ремесел, особливо металевих знарядь праці сприяє появі нових видів розподілу праці, посиленню обміну продуктами праці, тобто розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Зовнішня

торгівля слов'ян відома ще за часів існування Римської імперії. Арабські письменники багато розповідали про словен (українців), про торгівлю з ними. Вони писали, що українські купці приходили до Багдаду, Закавказзя, навіть до Олександрії. Арабський письменник кінця VIII ст. Мохаммед Бен Істак писав, що ці товари надходили до Тегерану [12, С. 7, 20, 207]. Ці факти свідчать про необхідність ведення обліку в той час, особливо торговельного, оскільки торгівля велася з різними країнами і на далеких відстанях.

Товарообмінні процеси впливали на зосередження ресурсів виробництва в одних руках і на розкладання общинних форм господарювання уже в IV–VI ст. Вдосконалення засобів виробництва сприяє піднесенню продуктивності праці, що давало можливість організувати обробіток землі і виробництво продукції окремими родинами. Індивідуальне селянське господарство забезпечувало вищу продуктивність праці порівняно з працею общинників.

Поступово стає відчутною майнова і соціальна диференціація, зосередження приватної власності в більш підприємливих власників, виникають нові форми залучення до праці і виробництва робочої сили на основі її економічного та позаекономічного примусу. Виникають нові економічні відносини. Власники засобів виробництва стають все більш зацікавленими у розширенні своїх об'єктів власності, використанні робочої сили, вдосконаленні засобів праці, розвитку ремесел. Тобто виникає індивідуальне приватне господарювання з виробництва товарної продукції, яке у VII–VIII ст. мало великий вплив на психологію індивідуального власника, який ставав економічно незалежним, а розміри власності, виробництво, успіхи в торгівлі визначали його соціальний стан і роль у громадському житті.

З розвитком продуктивних сил, формуванням нового виду власності – приватної, і, відповідно, нових суб'єктів власності, економічних і позаекономічних форм залучення до праці виникають елементи державної організації суспільства, економічних відносин. У VII–IX ст. утворився союз племен під назвою Руська земля з центром у Києві. Маючи вигідне географічне положення і зміцнюючи центральну владу, Київська Русь веде жваву торгівлю із Заходом, Сходом, Північчю, Півднем. Внаслідок обміну, торгівлі виникає нагальна потреба у появі грошей, кредиті, обліку, праві. Таким чином, виникає держава – Київська Русь, централізована за державно-військовим змістом і економічно вільна за індивідуально-господарським виробництвом, торгівлею тощо. Усуспільнення господарювання обумовлювалося зміцненням державної влади, внутрішньою і

зовнішньою політикою, яку проводили Київські князі. Державні заходи регулювання охоплювали не лише господарство, але й економічні, духовно-культурні, політичні напрями. Автори зупинилися на економіко-податкових та обліково-правових аспектах, які різною мірою мають відношення до усіх державних заходів регулювання.

Передумови виникнення Київської України-Русі безперечно ґрунтується на її економічному піднесенні і звідси існуванні міцної державної організації. Так, Константин Порфірородний згадує договір між Василем і цесарем Візантійським і Руссю (Аскольдом) – (873–874 р.), тобто в період, ще до офіційної дати виникнення Київської Русі. На ті ж роки припадає створення першого Рафальштеттенського митного статуту, датованого часами Людовіка Німецького (876 р.), яким встановлювалося мито з краму, довозуваного з Русі в Баварію. Тобто, вже в ті часи Русь користувалася в зовнішній торгівлі митним правом [1]. Київська Україна-Русь як держава виникла наприкінці IX ст. Називають навіть рік 882, коли Києвом став правити князь Олег. Ведучи завойовницькі війни, Олег об'єднав слов'янські племена. Київський митрополит Іларіон у своєму «Слові о законі і благодаті», написаному до появи «Повісті временних літ» веде рід князів України-Русі від Ігоря, тобто Олег в нього як тимчасовий, але талановитий правитель, опікун Ігоря, який встановив для населення обов'язковий відрібок «полюддя», у формі обов'язкового відрітку.

За цих умов князь із своєю дружиною робив об'їзд власних земель і кожна околиця, де він зупинявся, утримувала його якийсь час, а також платила йому данину шкірами, воском, медом. Пізніше усі мешканці зобов'язані були сплачувати дань від «димув», тобто землі, на якій проживали, або «рала» з землі, яку обробляли. Крім цього, були ще окремі спеціальні податки: ловче (утримання княжого двору під час ловів), повіз від перевозів, мито від торгів у місті. Князя Олега можна сміливо назвати основоположником податкової системи Русі-України.

Також він укладав договори з сусідніми державами, зокрема договори з Візантійською імперією укладалися в двох екземплярах однакового змісту грецькою і старослов'янською мовами. Договори надавали великих прав Олеговій дружині та купцям з Русі. В договорі передбачалося шестимісячне утримання купців в Царгороді за рахунок греків, забезпечення харчами, інструментами та іншим майном під час подорожі додому. За Руссю визнавалося право безмитної торгівлі з греками. В договорах вирішувалися і міжнародні питання: що робити, якщо затоне корабель котроїсь із договірних сторін, якщо вб'ють чужого підданого, втече раб тощо. Візантія за часів правління Олега

сплачувала Київській Русі значну контрибуцію [5, С. 445]. Договір 907–911 рр. – найцінніше джерело нашої історії права. Україна-Русь в ньому як держава, що має політичну організацію, устійне право (згадується «закон... языка нашего, Закон руский») [6, С. 31].

Князювання Ігора теж відоме укладенням ним договорів з Візантією, збиранням данини. Таким чином, можна припустити, що за князювання перших київських князів з'явилися паростки міжнародного права та міжнародних розрахунків.

За правління княгині Ольги історія відкриває нам той факт, що на Русі існувало право та обов'язок кривавої помсти. Ольга заклала нові міста, села, погости і призначала в них правителів. Першою з князів вона спробувала ввести порядок щодо данини: встановила норми податків – «устави», «уроки», «броки», «дані». В X ст. всі вони мали своє окреме значення.

Трагічна смерть Ігора примусила уважно поставитися до справи оподаткування народу, спробою чого були Ольгині «устави» та «уроки». Данина ділилася на 3 частини: дві йшли на Київ, а одна – на Вишгород, місто Ольги. В цьому видно ідею поділу між державним прибутком і власністю князя, що свідчить про високий рівень державності. Ольга визначила території для полювання («ловище», «перевесища»), які повинні були поставляти державі хутра і зобов'язала вести їх облік. Пізніше, в часи укладення «Руської Правди», вважалось тяжким злочином порушення «перевесищ». Ольга ставила «знамення», тобто в Русі за її правління були на обліку всі бортні дерева, де роїлися бджоли, оскільки мед і віск були цінними експортними товарами [8, С. 20]. Ні Святослав, ні Ярополк (син і онук княгині Ольги) за час своїх правлень не внесли нічого суттєво нового в систему держави, права та обліку тодішнього періоду Київської Русі. За князя Володимира Київська Русь, стає могутньою централізованою державою. Перший з українських князів він почав карбувати монету, замість так званих «кунних грошей»: хутра цінних звірів, а згодом гривен (злитків срібла певної форми), які за старою лічильною системою поділялися на куни, ногати, векші тощо. Тип монет Володимир запозичив у Візантії і було їх два – срібний і золотий. З одного боку на монетах був зображений образ Христа або знак «тризуба», а з другого – постать князя. Прийняття християнства Володимиром в Київській державі було великим поштовхом у розвитку культури, освіти і зокрема облікової науки. Виникають школи, пишуться книги, розвиваються науки, зокрема математика, яка була основою обліку.

За часів Я.Мудрого ще більшого розвитку набула наука. Вінцем його справ в розвитку правової держави була «Руська правда» –

збірник законів України-Русі. Нею Я.Мудрий (середина XI ст.) закріпив недоторканість приватної земельної власності. Власність князя і держави ототожнювалася, розмір данини та податків не регламентувався, тобто усе було в руках князя. Ця риса господарського, юридично закріпленого побуту, мала величезний вплив на формування обліку в майбутньому, за принципом: держава є власником всього або майже всього майна, що знаходиться в країні.

Я.Мудрий також був безпосереднім автором Церковного уставу, який визначав порядок ведення церковного суду, головного в справах моралі та подружніх відносин. Я.Мудрий, встановивши на приватну власність відповідну підпорядкованість, виходячи із вертикальних правових відносин закладених в «Руській правді», об'єктивно і законодавчо створив умови для того, щоб в обліку був єдиний орган, який би регламентував порядок ведення його. За Володимира Мономаха Київська держава змінила своє становище. Князь Володимир дав дві статті «Руської Правди», впорядкував справи з наданням позик і встановив розмір законних відсотків [9, С. 180–181]. Людина віддає все князю, державі. Це був основний стержневий принцип правової політики того часу.

Висновки. Економічні заходи були спрямовані насамперед на те, що у державі встановлювали певний порядок і запроваджували право щодо господарювання, землеволодіння, способу виробництва, оподаткування, торгівлі, митних відносин тощо.

Державні прибутки склалися передусім з податку від населення. Об'єктом оподаткування було хліборобське господарство, розмір сплати залежав від розміру господарства. Податок платили найчастіше натурою – хутром, шкурами, збіжжям, худобою, а також грішми. Іншу категорію прибутків становили торгові сплати – мита на державних кордонах, торговельне мито у містах, кормове мито. Значні прибутки давало судочинство. У цей час прибутки ще не поділялися на державний і князівський скарб, ними розпоряджався князь, глава держави. Грошові відносини ще не набули широкого розвитку, оскільки господарство мало переважно натуральний характер; ставали міцнішими окремі господарства, міста, власники, а держава зосереджувалася навколо князівського двору.

Виникли і постійно розвивалися і відповідно ускладнювалися: податкова система, торгівля, виробництво, ремесла, згодом формується банкова система, оскільки з'являється необхідність кредиту. Все це вимагало, в свою чергу, розвитку і вдосконалення економіко-податкової та обліково-правової системи, яка майже повністю була зорієнтована на

Західну Європу.

Список використаної літератури:

1. *Василевский В.В.* Древняя торговля Киева с Регенсбургом / *В.В. Василевський.* – Журнал Министерства Нарпроса. – СПб. – Т. 268. – 1888.
2. *Левицький Ю.М.* Білі хорвати / *Ю.М. Левицький* // Записки ЧСВВ. – Рим, 1959. — Т. II (VIII). — Вип. 3—4. — С. 312.
3. *Мойсеєнко В.* Трипольская письменность – мифы и реальность / *В.Мойсеєнко* // Зеркало недели, 25–31 января 2003 года. – С.1–3.
4. *Монгайт А.Л.* Археология в СССР / *А.Л. Монгайт.* – Москва : АН СССР, 1955. – С. 116.
5. *Павлов-Сильвонський Н.П.* Феодализм в удельной Руси / *Н.П. Павлов-Сильвонський.* – СПб, 1910.
6. *Томашівський С.* Історія України: старинні та середні віки. – 2 вид. / *С.Томашівський.* – Мюнхен : Український вільний університет, 1948 р. – 134 с.
7. *Полонська-Василенко Н.* Київ часів Володимира та Ярослава / *Н.Полонська-Василенко.* – Прага, 1944.
8. *Полонська-Василенко Н.* Ольга Велика – княгиня України-Русі / *Н.Полонська-Василенко* // Вісн. ООЧСУ. – Ч. 10–11. – Нью-Йорк. – 1955.
9. *Грушевський М.С.* Історія України-Русі / *М.С. Грушевський.* – Львів, 1905. — 2-е вид. – Т. 2. – 634 с.
10. *Чубатий М.* Огляд історії українського права / *М.Чубатий.* – Ч.І. – Вид. III – Мюнхен, 1947.
11. *Остап'юк М.Я.* Історія бухгалтерського обліку : навч. посібник / *М.Я. Остап'юк, М.Р. Лучко, Й.Я. Даньків.* – 2-ге вид., виправлене і доповнене. – К. : Знання, 2009. – 278 с.
12. *Arne T.* La Suede et L'Orient / *T.Arne.* – Upsala, 1914. – С. 7, 20, 207.

ДАНЬКІВ Йосип Якимович – кандидат економічних наук, завідувач кафедри обліку та аудиту ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Наукові інтереси:

– історія виникнення і розвитку обліку, теорія бухгалтерського обліку;

Тел.: (050)671–25–49.

E-mail: yosyp.dankiv@uzhhorod.com.

ДАНЬКІВ Володимир Йосипович – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів та банківської справи ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Наукові інтереси:

– проблеми банківської справи та оподаткування.

Тел.: (050)553–81–21.

МОЛНАР Олександр Сергійович – кандидат економічних наук, доцент кафедри світового господарства та економічної теорії ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Наукові інтереси:

– економічна теорія.

Тел.: (050)432–46–43.

ОСТАП'ЮК Мирослав Ярославович – кандидат економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки Тернопільської філії ПВНЗ «Європейський університет».

Наукові інтереси:

– історія виникнення і розвитку обліку, теорія бухгалтерського обліку.

Тел.: (097)974–30–33.

Стаття надійшла до редакції 18.04.2014